

מאה שנה לחפירות פארקר-וינסאן בעיר דוד

אלי שוקרון
רשות העתיקות

רוני רייך
מכון זימן לארכיאולוגיה
אוניברסיטת חיפה

מבוא

בראשית המאה העשרים כבר עברו על ירושלים ועתיקותיה כחמישים שנות מחקר ארכיאולוגי. המחקר הארכיאולוגי של ארץ-ישראל, וירושלים בכלל, היה אמנם בראשיתו, מגשש את צעדיו הראשונים, אך חפירות ארכיאולוגיות אחדות כבר החלו לחשוף את תולדותיה של העיר ובהן: חשיפת קברי המלכים בידי פליסיאן דה-סוסי מצפון לעיר; חפירותיו של צירלס וורן סביב הר הבית ובעיר דוד; חפירותיהם של פ"גי בליס וארצ'יבלד דיקי בהר ציון, בעיר דוד ובעמק הטירופיון שביניהם; חפירותיו של הרמן גותה בעיר דוד; פעולות התיעוד הרבות של קונרד שיק, ובנפרד של שארל קלרמון-גאנו.

ארץ-ישראל, וירושלים עיר הקודש במרכזה, היוו מוקד משיכה לתיירים כבר במהלך המאה התשע-עשרה, וביתר שאת מאז ועד היום. בין המתעניינים בעיר הקודש מתבלט, מדי פעם, מי שהגיע לשכנוע עצמי עמוק כי בנקודה זו או אחרת חבויים אוצרות קדומים, ובעיקר כאלה הקשורים לבית המקדש ובהם ארון הקודש, מנורת שבעת הקנים, אפר הפרה האדומה, וכדומה. כזה היה הפיני וולטר הנריק יובליוס (Juvelius) שידע אל נכון, כי בגבעה שליד המעיין מצויים חללים תת-קרקעיים שבהם טמונים אוצרות מקדשו של שלמה המלך, ובעיקר ארון הברית. יובליוס הצליח לעניין בכך את מונטגיו פארקר (1878-1962), קצין צבא בריטי צעיר שפרש זה עתה משירותו וחיפש אתגרים חדשים

פארקר השתכנע, גייס את האמצעים לכך וארגן משלחת חפירות לגילוי האוצרות. המשלחת פעלה בירושלים בשנים 1909-1911 (לפרטים ראו: סילברמן 1982; שלו-כליפא תשנ"ט).

יש לציין כי "הוזים" למיניהם ממשיכים לפקוד את העיר מדי פעם, וכותבי שורות אלה יכולים להעיד על כך מניסיונם האישי לאורך שנות עבודתם בעיר (ראו למשל: רייך תשע"א: 113-114). פארקר צרף למשלחתו את האב לואי איג וינסאן (Vincent) מבית הספר למקרא ולארכיאולוגיה בירושלים (L'École Biblique et Archéologique Française, Jérusalem) (איור 1). וינסאן היה חוקר מקרא וארכיאולוג, ובוודאי האיש המתאים ביותר לשמש כסיוי מדעי לפעולות המפוקפקות של משלחת פארקר. את התיעוד של ממצאי משלחת פארקר הוא הוציא לאור בשתי גרסאות: צרפתית ואנגלית (וינסאן 1911).

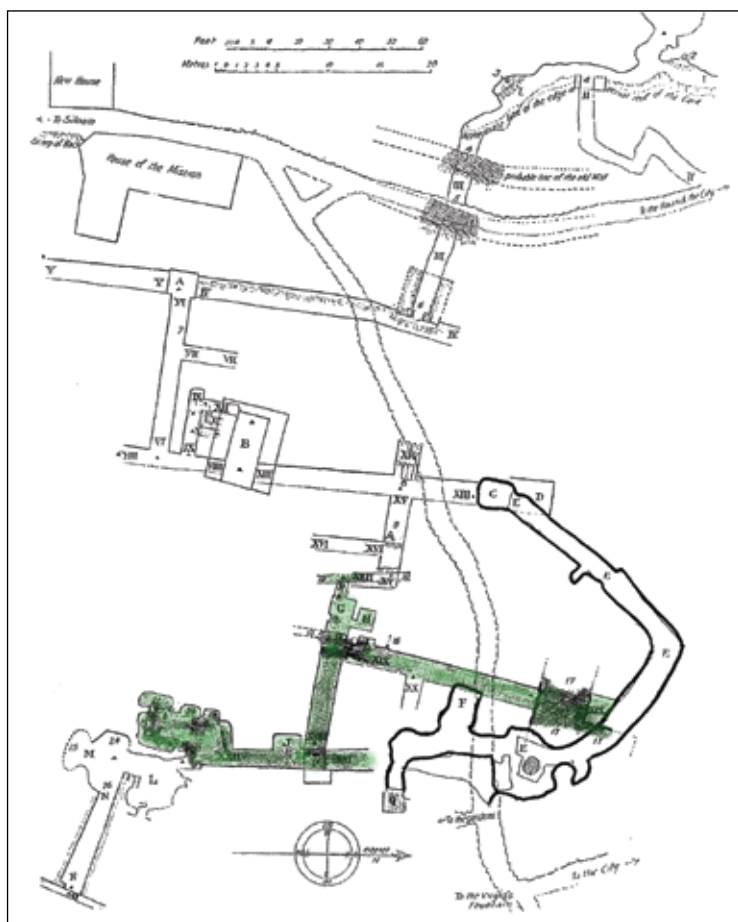

איור 1. האב לואי איג וינסאן (1872-1960)

לפני שנים אחדות הוציא מכון מגלי"ם לאור תרגום לעברית לספרו של וינסאן בידי רוני רייך. כך יש בידי הקהל שוחר ירושלים לא רק את תרגומו של

הטקסט לעברית אלא גם העתקים של כל התוכנית, החתכים ושאר האיורים (וינסאן 2008). מאחר שהספר נמנה כבר עם הספרים הנדירים, הוא אינו מצוי במרבית הספריות הציבוריות. לתרגום הספר הוספו דברי הערכה לעבודתה של משלחת פארקר, ובעיקר לעבודתו ומחקרו של האב וינסאן. להלן אנו מביאים חלק זה בגופן דפוס (פונט) שונה. מאז צאת הספר לאור הוספנו לחפור בעקבותיה של משלחת פארקר. בטקסט שלהלן הוספנו את הקטעים והפריטים הבאים:

- חשיפתם של שני קירות ביצור מקבילים מאסיביים ממערב למעיין, כאשר 'קיר 17' של פארקר הוא חלק מאחד הקירות האלה.
- חפירתה של מחילה XIX של פארקר ובה חשיפתם של חדרים החצובים בסלע.
- חפירתן מחדש של מחילות XXI ו-XXII של פארקר, ובהן מערות מגורים חצובות בסלע.
- הוספנו תצלומים בני ימינו.
- על התוכנית שפרסמה משלחת פארקר סימנו את האזורים שנחשפו מחדש על ידינו (איור 2).
- ההתייחסות לחפצים (ממצאים קטנים בלשון הארכיאולוגים), צומצמה מאוד.
- הקטע מדברי ההערכה שפורסמו בספר בדבר החפצים שהתגלו צומצם מאוד.

איור 2. תוכנית החפירה של משלחת פארקר (וינסאן 1911, לוח VI; וינסאן 2008, לוח VI) עם סימון האזורים שנחשפו מחדש בידי משלחת רייך-שוקרון

חפירותיה של משלחת החפירות בשנים 1909-1911, בראשותו של איש הצבא הבריטי לשעבר מונטגיו פארקר, היא אפיזודה בתולדות חקר ירושלים הנעה בין הקצוות. מתוך מפעל חפירות שערורייתי, ששם לו למטרה לחפש את 'אוצרות בית המקדש', ושנסתיים במהומות בעיר ובהשלכת אנשים לכלא, צמחה אחת התרומות החשובות ביותר לחקר תולדותיה של העיר, וזאת הודות לפעולתו של אדם אחד: האב לואי איג וינסאן מבית הספר למקרא ולארכיאולוגיה בירושלים.

המשלחת של פארקר התנהלה בירושלים, בחסות השלטון העות'מאני, בדרך חשאית ומסתורית. למרבה המזל הסכימו מנהלי המשלחת שהאב וינסאן יתעד את הממצאים שעלו בחפירות. מצד אחד מנהלי המשלחת זכו בכך ב'עלה תאנה' מדעי, שבאמצעותו הדפו קהל של סקרנים, של עיתונאים חטטניים ושל נציגי הקהילות השונות בעיר. מן הצד האחר, זכה האב וינסאן לא רק לגישה חופשית אל התגליות בעת התגלותן, אלא גם לסיוע טכני רב מן המשלחת, שהייתה ממומנת ומצוידת היטב. סיוע זה עמד לשירותו בדיוק באחד המקומות שניהול מחקר ותיעודו מצריכים אותו, בוודאי באותם ימים רחוקים כאשר הארכיאולוגיה בארץ ישראל הייתה בראשיתה, וידם של מוסדות המחקר הייתה קצרה מלהציע את כל מה שהיה נחוץ.

באביב 1911, לאחר שמשלחת החפירות של פארקר חיסלה את ענייניה בעיר במהירות, ומנהליה נמלטו בעור שיניהם מן הארץ, נותר הרבה מן המסתורין בעינו, משום שהאב וינסאן נשאר נאמן להתחייבויותיו כלפיהם ולא הסגיר פרטים מזהים. רק בעת האחרונה הצליחו חוקרים לאתר חלקים מן המידע החסר ולשחזר את סיפורה של המשלחת.

הצד החיובי של אותה פרשה, בדמות פועלו של חוקר ירושלים, האב וינסאן, מובא בדפים אלה.

הערכה לעבודתו של וינסאן

תרומתו של וינסאן בזיקה לעבודתה של משלחת פארקר מתחלקת לשלושה חלקים:

- א. גילוי שרידים שלא היו ידועים קודם ותיעודם;
- ב. תיעוד שרידים שהיו ידועים לפני עבודתה של משלחת פארקר. כאן יש להדגיש בעיקר את תיעודן של ניקבת השילוח ושל מערכת פיר וורן, שתועדו ברמת פירוט ודיוק גבוהה לאין שיעור ממה שעמד עד אז לשימוש החוקרים;
- ג. הצעת פירוש ארכיאולוגי לכל השרידים האלה, שהיו ידועים ושנתגלו בחפירות, וניסיון למקם אותם בהיסטוריה של ירושלים כפי שהיא עולה מן הטקסט המקראי.

א. מבין השרידים העיקריים, החדשים למחקר הארכיאולוגי, שנתגלו יש למנות את:

- חלקה הצפוני של תעלה ו, מן המעיין ועד למרחק של כ-60 מ' דרומה ממנו;
- מערכת המנהרות הקצרות הסמוכות למעיין (מנהרות VII-III);
- קירות החסימה (I ו-J) של מי המעיין, והקצה הצפוני ביותר של תעלה ו.

- קברים שבהם כלי חרס מתקופת הברונזה הקדומה, ובכך מתן אישוש סופי לעובדה שהגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים היא אמנם מקום היישוב הקדום ביותר, שבו החלה העיר את חייה. היה בזה גם אישוש סופי לכך שכאן יש לזהות את 'עיר דוד' המקראית.

ב. המנהרה התת-קרקעית שנתגלתה בידי צ'רלס וורן ב-1867 הייתה חסומה בפני חוקרים מאז ועד לפתיחתה בשנית ב-1909 בידי משלחת פארקר. וורן פרסם ממנה רק חתך פשוט, בלא תכנית (וורן וקונדר 1884: 369). מן החתך ניכר שמרבית העפר שנמצא בתוך המנהרה בימי וורן נותר בה עד לחפירה של פארקר. פארקר הוציא בוודאי מן המנהרה חלק ניכר מן העפר, אך אין ביטחון שהוציא ממנה את כולו. מאחר שמטרתו הייתה למצוא פתחים אל חללים נוספים בסלע, ייתכן שרק הזיז חלק מן העפר בתוך המנהרה מצד לצד. וינסאן מדד ושרטט תכנית מדויקת וחתכים אחדים של מפעל המים הקדום הזה.

גולת הכותרת של עבודות התיעוד שביצע וינסאן היא ללא ספק תיעוד ניקבת השילוח. הניקבה תועדה כבר קודם בידי וורן במסגרת עבודותיו בירושלים, ותוכניתה, חתך האורך שלה ומעט פרטים נוספים כונסו בתיק השרטוטים הגדול שהוציא לאור (וורן 1884, לוח 42, תכנית בקנה מידה של 1:1000). תיאור מילולי מפורט בצירוף תכנית וחתך מפורטים פחות פורסמו גם בידי וורן וקונדר בתוך כרך 'ירושלים' של הסקר של ארץ ישראל המערבית (וורן וקונדר 1884: 365-355, תכנית וחתך בעמ' 354, 356). תיעודו של וינסאן מדויק ומפורט הרבה יותר.

לאחרונה (ינואר 2007) נערכה פעולת מדידה חדשה של ניקבת השילוח, באמצעות ציוד מודרני (דיסטומאט דיגיטלי). נסתפק כאן בציון העובדה שבתכנית הניקבה שנמדדה מצאנו סטייה קלה מן המדידות של וינסאן, שנעשו באמצעים פשוטים יותר. הטעות המשמעותית היחידה במדידותיו של וינסאן היא בהבדלי גובה שמצא בין שני קצוות הניקבה. וינסאן מצא שתחילת הניקבה (בקצה הפנימי של מנהרה VI, סמוך לתחתית פיר וורן) גבוהה ב-1.88 מ' מן הקצה הדרומי שלה (ראו את ההבדל בגובה בין הנקודה הראשונה והאחרונה בטבלת רישום הגבהים של וינסאן). משלחת החפירות של י' שילה מצאה הבדל של 30 ס"מ בין הקצוות (שילה 1984: י"ח; גיל 1996: 19), אך אין ידוע לאיזה קצה צפוני בדיוק הכוונה, האם למקום הכניסה למעיין או פנימה יותר, מקום הכניסה לניקבה.

המודדים שעבדו בשירותנו קבעו גובה מוחלט זהה למדידה של משלחת י' שילה (גיל 1996: 19) לקצה הדרומי של הניקבה (634.94 מ' מעל פני הים). באשר לקצה הצפוני דומה שקרקעית הניקבה, בנקודת ההתחלה שלה, נמוכה מעט (634.90 מ'), אך היא עולה, ובהמשך, בשלושים המטרים הבאים, גובהה הוא 635.11-635.12 מ'. המדידות שלנו אישרו מחדש את ההבחנה של משלחת שילה. אין מנוס מן המסקנה שבנקודה זו טעה וינסאן.

הערות לשרידים המתוארים בלוח VI

על המדרון המזרחי של עיר דוד, מעל מעיין הגיחון, ערכה משלחת פארקר את עיקר חפירותיה. התכנית שפרסמה משלחת פארקר בלוח VI של הדוח מבטאת את סך כל החפירות שנעשו באתר. ניתן לראות כי כל החפירה נערכה מתחת לפני הקרקע, והתקדמה במחילות (gallery) שנחפרו לכל כיוון אפשרי מתוך כוונה למצוא חללים חצובים תת-קרקעיים, שבהם קיוו מנהלי המשלחת למצוא את האוצרות שייחלו להם. וינסאן השתמש בתכנית שבלוח VI בשלוש סדרות של סימונים. המחילות החפורות סומנו באותיות לטיניות, מ-1 עד XXII. שרידים שונים סומנו בסדרת מספרים, מ-1 בראש המדרון עד 26 בתחתיתו. סדרה נוספת של שרידים סומנה באותיות, מ-A עד Q. לא נאמר במפורש בדוח מה מבדיל בין סדרות השרידים, וניתן רק לנחש. מאחר שהאותיות C עד F ניתנו לחלקים שונים של מערכת פיר וורן, ניתן לשער שאותיות ניתנו לחללים חצובים, ואילו מספרים ניתנו לשרידים בנויים ולקברים.

התכנית מצריכה התבוננות ממושכת כדי להפריד בה רכיבים שונים. כך למשל, בקווים מרוסקים סומן השביל היורד על המדרון המזרחי של עיר דוד אל המעיין. באופן עקרוני ממשיך שביל זה לשמש כיום, בצורה של גרם מדרגות בנוי אבן, כמעט באותו התוואי.

בחלק התחתון הימני של התכנית סומנה מערכת פיר וורן. משלחת פארקר נכנסה למערכת זו באמצעות פיר עליון (סומן באות C בתכנית). המשלחת חפרה פיר נוסף (סומן ב-Q בלוח VI) שהגיע עד למערה הגדולה שבסלע. בנקודה זו החפירה לא ירדה לעומק, כפי שמעידים דליי הברזל שמצאנו בתחתית הפיר (ראו להלן). המשלחת הגיעה אל מערכת פיר וורן גם מכיוון המעיין, באמצעות פיר וורן עצמו.

אף שהדוח מפורט למדי, הפירוט שמור בעיקר לניקבת השילוח, למערכת פיר וורן ולמערכת המנהרות שליד המעיין. תיאור השרידים שנחשפו במקומות השונים במערכת המנהרות החפורות הוא חלקי ביותר. מובאות להלן הערות באשר לשרידים השונים המתוארים בלוח VI, לפי מספור השרידים של וינסאן:

1. מערת קברים ופיר דמוי ארובה. וינסאן לא מצא בה כל ממצאים מתארכים. לא ניתן קבוע את זמנה.

2. מערת קברים במחילה I. תכנית וחתך מפורטים פורסמו באיורים מס' 31-30. וינסאן תיארך אותה לתקופה 'השמית הקדומה'. בהסתמך על התיאור המילולי של החרסים, המזכיר שברי חרסים צבועים באדום כהה ומעט שחור, בשרידי חיפוי שחור ושמנוני, ועם ניסיונות גסים למירוק, ובהסתמך על העובדה שהכלים עוצבו ביד ולאור תוכנו של קבר מס' 3 הסמוך - דומה שאת קבר מס' 2 יש לתארך גם כן לתקופת הברונזה הקדומה I (איור 3).

איור 3. כלי חרס מתקופת הברונזה הקדומה א מקבר 3 (מוצגים במוזיאון ברוקפאר)

3. מערת קברים במחילה ו. הקבורה נחשפה במעין מערה רדודה במצוק הסלע. בקבר זה נמצא מכלול הכלים הנאה, המוצג בלוחות II-IX.

4. פתח מלאכותי שעשו החופרים בתוך קיר בנוי במערת הקברים, וממנו יצרו כניסה למחילה ו.

4-5. שני קירות בנויים אבני גוויל. לפי קנה המידה, עובי כל אחד מהם כ-1.70 מ'. וינסאן שיער שהקיר המערבי (מס' 4) הוא חלק מביצור קדום. עובי זה אינו מספיק כדי לשמש כביצור כלשהו. ואולם, הוא מעט עבה מן המקובל כקירות בבתי מגורים, ובכל זאת דומה שאלה קירות של בתי מגורים. וינסאן שיער את הפוטנציאל הגלום בשרידים באזור זה (עמ' 29) וביקש לעכב את תיאורם עד לעונת החפירות הבאה, אך זו לרוע המזל לא הגיעה.

6. בקצה המזרחי של מחילה ו, גילתה משלחת פארקר שני עמודי אבן רבועים מונוליתיים. העמודים ניצבו באתרם במרחק של 82 ס"מ זה מזה. וינסאן קפץ על התגלית כמוצא שלל רב. הוא זיהה את המרווח הזה כ"שער עצום", ועיטר בתצלום שלו את דף השער של הדוח, לצד תצלום של כתובת השילוח. גם הכיתוב שניתן לתצלום השער: "שער העיר (gateway) הקדום ביותר של עיר דוד שנתגלה עד כה", מצביע על החשיבות שוינסאן ייחס לתגלית. תגלית זו היתה נחוצה לו

משום שבימיו האמינו שחומת העיר היתה בראש המדרון, ולפיכך הפתח העליון של מערכת פיר וורן (במחילה XIV) נמצא מחוץ לחומה. מציאת ה'שער' איפשרה לוינסאן להציע שזהו פשפש בחומה שדרכו יצאו אנשי העיר והלכו בהחבא את 15 המטרים המפרידים בינו לבין הפתח העליון של מערכת פיר וורן. הסבר זה הוא ללא ספק דחוק ובלתי סביר. רק גילוי קטע מביצורי העיר במחצית המדרון בידי קתלין קניון בשנות השישים של המאה העשרים הביא להבנה מחודשת של מערכת פיר וורן.

זיהוי מרווח בן שמונים ושנים סנטימטרים כשער הוא ללא ספק דבר מגוחך. אך חוקרים בני דורנו קיבלו זאת ללא הרהור שני. כך הוא עדיין מצוין בדוחותיו של י' שילה (1984: י"ז, וראו שם את ההשערה שמא הוא אפילו שער מימי הבית השני!). מרווח כזה עשוי להיות, לכל היותר, פתח רגיל של מבנה, או דבר דומה. לפני שנים אחדות הציע רוני רייך (1987) ששני העמודים האלה, אולי יחד עם שרידי הקירות הסמוכים המופיעים בתכנית (לוח VI, מס' 4, 5), אינם אלא פריטים שניצבו בחצר של בית מגורים מטיפוס 'בית ארבעת המרחבים' מתקופת הברזל ב'. מבנים מטיפוס זה ומתקופה זו, שלהם עמודי אבן מונוליטיים, חשפה משלחת י' שילה מעט צפונה יותר (באתר 'בית אחיאל'; שילה 1984: לוח 27: 1, 28: 1, 30: 1, איורים 19, 20, 25).

7. שריד לא מזוהה.

8. קטע מגרם מדרגות חצובות בסלע היורדות מכיוון דרום לצפון. את הקטע הזה כבר גילה וורן (1884: לוח 43, בקצה הימני ביותר של החתך), ודומה שהוא חלק ממערך הכניסה העליון, לפני חומת העיר, של מערכת פיר וורן.

9. שריד לא מזוהה. בין המספר המצוין בתכנית ובין מדרגת הסלע מסומן בתכנית סימן דמוי משולש שטיבו אינו ידוע.

10. תעלה צרה חצובה בסלע.

11. פתח אל חדר פנימי לפני קבר חצוב G.

12. אומנת פתח של קבר G.

13. קיר בנוי החוסם את קבר G ממזרח.

14. שקע מעוגל בחזית גומחה חצובה I.

15. שריד לא מזוהה.

16. תחילתה של מערה. לא נחפרה.

17. וינסאן הצביע על גוש הבנייה הקיקלופית העצום שנחשף בגלריה XIX, מבלי שהצליח להתייחס אליו בפרוטרוט. הוא אמנם הצהיר שמשלחת החפירות תתייחס לנקודה זו עם שובה לעונת חפירות נוספת, אך זו כידוע לא התקיימה. מן התכנית (לוח VI, מס' 17) עולה שעוביו של הקיר כ-5 מ'. בעבר הפנה אחד המחברים (ר"ר) את תשומת הלב לביצור הזה (רייך 1987). הוא ביקש לראות בו המשך ישיר לביצורי תקופת הברונזה התיכונה ב', שקניון מצאה בסמוך (קניון 1974: איורים 15, 16, תצלום 20, קיר NB). על דעתו חלקה, במידה מסוימת, מ' שטיינר (1988), באמרה שבתכנית שקניון פרסמה קיימת טעות במיקום. לדעתה, קניון לא חפרה מחדש את הקיר שפארקר חשף מבלי לחוש בכך, אלא קיר אחר. בדיעבד, מתברר שקניון אמנם לא חפרה בדיוק את הקטע שפארקר חפר, אלא חפרה את ההמשך הצפוני של קיר זה. העובדה שלא התייחסה כלל לתגליות של משלחת פארקר עומדת בעינה. היא ביקשה בכך, כנראה, להביע את מחאתה על החפירה הארכיאולוגית, הבלתי ראויה הזו, שנעשתה בידי משלחת הרפתקנים בריטית.

כיום, לאחר שגילינו באזור המעיין קטעי בנייה קיקלופית אחדים, ברור למדי שמשלחת פארקר חשפה קטעים ראשונים של ביצורים אלה, מבלי לדעת אל נכון מה הם. קטעי ביצורים אלה ממוקמים בין קטעי הבנייה שחשפה קניון ובין 'מגדל הברכה' שחשפנו אנו. יש לקוות שיום אחד ייחשפו קטעי בנייה אלה מחדש.

חשיפה מחדש של קיר 17

עברו שנים אחדות מאז כתיבת הפסקה שלעיל ויקיר 17 של פארקר התגלה על ידינו. ממערב למעיין הגיחון חשפנו שני קירות מקבילים, מאסיביים ביותר. הקירות האלה גם נכנסים אל תוך המנהרה האופקית של מערכת פיר וורן, וגם מטפסים מערבה במעלה המדרון הסלעי של גבעת עיר דוד.

התברר שקיר 17 של פארקר הוא חלק מן הקיר המאסיבי הצפוני מבין השניים (המכונה בפינו קיר W108) (איור 4). פארקר לא רק חשף אותו אלא פרץ דרכו. מעבר לו צפונה מצא קיר ניצב לו. חפירה שלנו במקום הראתה בעליל כי קטע דרומי מחומת קניון (חומה NB מתקופת הברונזה התיכונה ב') אמנם נחשף כבר בידי פארקר. תוצאת הבירור העלתה שחומה NB של קניון ניגשת אל קיר W108, או לכל היותר משולבת בו. בכל מקרה היא נראית משנית לו (רייך ושוקרון תשע"א). המטרה בחפירות בשנת 2010 הייתה לחפור את החלק הדרומי של אותה מחילה של פארקר (מחילה XIX), כדי לברר האם חומה NB ממשיכה מעבר לקיר W109 ודרומה. חפרנו אפוא, מחדש, את מחילה XIX של פארקר גם דרומה. המשך דרומי של חומה NB לא התגלה. למעשה לא התגלה דבר בחלק זה של מחילה XIX. לאור עובדות אלה נשאלת

איור 4. הפרצה שעשה פארקר דרך 'קיר 17', מסומנת בחץ, מראה נוכחי.

השאלה אם חומה NB, שתאריכה אמנם בתקופת הברונזה התיכונה ב', היא אומנם חומת-עיר, או רק קיר משני ממכלול הקירות שנבנו בזיקה להגנת המעיין וסביבתו בלבד? דומה שהמקרה השני הוא הנכון (רייך ושוקרון 2010; תשע"א).

יחד עם זאת, כזכור, קניין חשפה חומה נוספת - חומה NA - מקבילה לחומה NB, ובמרחק של כ-3 מ' ממערב ובמעלה המדרון (קניון 1974: איור 20, צד שמאל; שטיינר 1986). חומה זו תוארכה על ידה לחלקה האחרון של תקופת הברזל ב'. מהמשכה הדרומי של חומה זו (חומה NA) התגלו שרידים בחפירתנו בחלק זה של מחילה XIX.

18. שריד לא מזוהה.

19-26. חללים משניים שונים - K, L, M - חצובים בתוך מערכת חצובה גדולה.

A. פריט לא מזוהה.

B. פריט לא מזוהה.

C. פיר הכניסה שנחפר אל עבר הפתח העליון של מערכת פיר וורן. וינסאן מציין שזהו קמרון האבן, אך דומה ש-D הוא הקמרון.

D. קמרון האבן מעל הפתח העליון למערכת פיר וורן. חלקו הדרומי חסר.

E. המנהרה החצובה בסלע של מערכת פיר וורן, חלקה העליון ישר ומשופע, וחלקה התחתון אופקי ומעגל.

F. חציבה עקרה בחלק התחתון של מערכת פיר וורן.

G, H. קברים חצובים שנמצאו ריקים לגמרי. וינסאן שיער שחציבתם מעולם לא הושלמה. וינסאן מעיד שחציבתם של אלה היא מטיב מעולה, כמו של הקברים במצוק כפר השילוח ממול.

I. גומחה חצובה בחזית הכניסה לקבר G.

מכלול של חדרים חצובים בסלע מתקופת הברזל ב'

בשנת 2009 חפרנו מחדש את מחילה XIX של מ' פארקר לכל אורכה (וינסאן 1911: לוח VI, 26; 2008: לוח VI, 54). גילינו את שלושת החדרים החצובים שגילתה משלחת פארקר (G, H, I בתוכנית VI), והוספנו לחשוף דרומה שלושה חדרים נוספים.

איור 5. חדר חצוב מסי 2 במחילה XIX, ובו שקע עגול בקרקעית וגומחה רבועה בדופן הסלע.

כל החדרים שנחשפו חצובים במפלס אחד על המדרון המזרחי של עיר דוד. החדרים חצובים כולם בשכבת סלע המַלְכָּה, שהוא מסלע חצי-קשה ונוח לחציבה. דפנות הסלע חצובות למשעי עם פני קיר ישרים ומאונכים ופינות חדרים ישרות זויות. על הדפנות נראים עקבות אזמלי החציבה. מן הראוי להזכיר את הפרטים הבאים:

חדר מס' 1: חדר מלבני מאורך החצוב בסלע. על רצפת החדר, בפיינה הצפונית-מערבית הושאר משטח מוגבה לגובה ממוצע של כ-20 ס"מ. מידותיו 95 x 140 ס"מ. מן הפיינה הדרומית-מזרחית של משטח מוגבה זה מתחילה תעלה חצובה, ישרה, החצובה במרכז החדר, לכיוון מזרח, עומקה אחיד, כ-15 ס"מ.

קצה התעלה פגם מעט בפינת המשטח המוגבה.

חדר מס' 2: רצפת החדר שטוחה. במרכז הרצפה חצוב שקע עגול רדוד, שקוטרו 64-67 ס"מ, ועומקו 5-6 ס"מ. במרכז השקע הזה חצוב שקע עגול צר יותר (30 ס"מ) ועמוק (25 ס"מ). בדופן החדר מול השקע העגול חצובה גומחה רבועה. דומה ששתי החציבות האלה שימשו למטרה אחת. אם השקע הרבוע שימש נקודת עגינה לבד של בית בד, אזי הבד עבר היישר מעל לשקע העגול (איור 5).

חדר מס' 4: חדר חצוב בסלע בעל רצפה שטוחה. בפינה הצפון-מערבית של החדר נמצאה מצבה עשויה אבן שטוחה דקה, מתארה העליון מעט מעוגל (5 ס"מ עובי, 80 ס"מ אורך, גובה מירבי מעל האדן 40 ס"מ) הנתמכת על ידי אדן עשוי אבני גוויל התומכות בתחתית המצבה משני הצדדים (איורים 6, 7). יש להניח שהמצבה ניצבת על גבי רצפת הסלע. אבני האדן צמודות אלה ממערב וממזרח, ומעט מדרום ומייצבות אותה (איור 8).

איור 6. חדר חצוב מס' 4 במחילה XIX, ובו מצבה קטנה על גבי רצפת הסלע, מראה כללי של החדר
איור 7. מצבה בחדר מס' 4, מראה מקרוב
איור 8. מצבה בחדר מס' 4 מראה מאחור

חדר מס' 5: חדר חצוב כולו בסלע. רוחבו 2.67 מ', דופןו המערבי חצובה במאונך ומעליה השלמה בבניית אבני גוויל בדומה לחדרים 1, 2 ו-4 שמצפון לו. ברצפת הסלע של החדר ועל דפנות הסלע שלו מצויות חציבות שונות מהן ייזכרו שתיים:

איור 9. חדר חצוב מס' 5 במחילה XIX, וברצפתו חציבות דמויות V.

- ברצפת החדר שקע עגול רדוד ובמרכזו שקע עגול. השקע הרדוד הוא בקוטר 75 ס"מ ובעומק 2-3 ס"מ. השקע העמוק הוא בקוטר 33 ס"מ ובעומק 45 ס"מ. שני השקעים העגולים, הרדוד ובמרכזו העמוק דומים לזוג שקעים שבחדר מס' 2. הבדלים קטנים בין שני זוגות השקעים. כאן השקע המרכזי קוני והוא חד מרכזי עם השקע הרדוד. בחדר מס' 2 מרכז השקע המרכזי מעט מוזז ממרכז השקע הרדוד. נוסף על כך חסר כאן השקע הרבוע בדופן הסלע הניצבת הסמוכה לשקעים שברצפה שקע המצוי בחדר מס' 2.
- שלושה חריצים דמויי האות v שחודה פונה למזרח, ברצפת החדר. אורכי הזרועות 75 ס"מ בממוצע, רוחב כל חריץ 8 ס"מ, והעומק הממוצע 9-10 ס"מ. החוד של ה v מעט רחב יותר ומעט עמוק יותר 10-11 ס"מ. חודיהן של שתיים מן החציבות פונה למערב, ואחד - למזרח (איור 9).

בפינה הדרומית - מערבית מצוי פתח מלבני המוביל אל תא קטן. התא נמצא מלא עפר ובו ריכוז של משקולות נול עשויות בוץ עם נקב, שהתפוררו עם הוצאתן.

מכלול חדרים זה מצוי מחוץ לעיר בזיקה לחומה NA מתקופת הברזל ב' שחשפה קניון, ושאת המשכה הדרומי חשף יגאל שילה. יש לציין כי בתחתית המדרון מצויה החומה המזרחית שגילינו בשטח חפירה J (רייך 2011: 177-184) שביחס אליה מצויים חדרים אלה לפניו מן החומה. יוצא שהחדרים החצובים היו ממוקמים בתוך השטח המבוצר של העיר במאה השמינית לפסה"נ.

דומה שהחדרים החצובים לא שימשו חדרים של בית מגורים רגיל. יחד עם זאת ייתכן כי חדרים אלה חצובים בירכתיו המערביים של בית מגורים שהיה בנוי ממזרח להם, בשטח שלא נחפר. ייתכן כי לפנינו מצב הדומה לזה שחשף פארקר בטרסה נמוכה יותר, ואשר חשפנו מחדש לפני כשנתיים.

חציבות אלה אינן קברים חצובים, לא מתקופת הברזל ב', ולא מכל תקופה אחרת. חלקים מהם מעידים כי הם אזור למלאכה חקלאית ובעיקר עצירת שמן. מעידים על כך שני השקעים העגולים החצובים (האחד בחדר 2, והשני בחדר 5). מרחב חצוב בסלע ובקרקעיתו שקע עגול בעל מידות דומות נחשף על ידי נחמן אביגד בעיר בעליונה (אביגד וגבע 2000: 70-71, מתקן 116)).

בשטח המצומצם הזה מצויות מספר תופעות יוצאות דופן שאין בידינו, לפי שעה, להסבירן הסבר מניח את הדעת. התופעה האחת הן החציבות דמויות האות V ברצפת חדר מס' 5, והחציבה הדומה שמצא פארקר בסמוך (וינסאן 1911: לוח VI, מחילה XV, מס' 9; 2008, לוח VI, מחילה XV, מס' 9). ייתכן שבחריצים אלה הציבו וביססו מתקן כלשהו שנעשה מחומר אחר, אולי מעץ. מאחר שחריצים אלה מצויים באותו החדר שבו נמצא גם השקע העגול, קרוב לוודאי שמדובר במתקן אחר בעל ייעוד תעשייתי-חקלאי, אך אין בידינו להציע זיהוי למתקן ולמלאכה שנעשתה בו. בדוחק ניתן לשער שניצבה בהם מסגרת עץ ששימשה נול אריגה. ההצעה מתבססת על העובדה שבתא הסמוך, החצוב בדופן הסלע המערבית, נמצא ריכוז של משקולות נול עשויים גושי בוץ מנוקבים. תופעה שנייה היא ה'מצבה' הקטנה. אין מדובר כאן בקבר שמצבה זו הוקמה מעליו. המצבה הושתתה על רצפת הסלע ויוצבה על ידי שתי שורות אבנים, אחת מכל צד. אין מנוס מן המסקנה שלפנינו אתר בעל משמעות שאיננו מבטא חיי יום-יום שגרתיים, כאלה שהתנהלו בבית מגורים או באזור של מלאכה. לפנינו ציון המבטא באבן, באופן פשוט למדי, ערכים רוחניים מסוימים. עד עתה לא נמצאו בגבעת עיר דוד מצבות מסוג זה. גם באתרים אחרים של תקופת הברזל והברזל שבהם נמצאו מצבות אבן, הן בדרך כלל עשויות אבנים גדולות וכבדות ועל פי רוב הן נעשו בעבור ציבור תושבי המקום. לעומת זאת לפנינו מצבה זעירה שעשויה לכל היותר לבטא פולחן ביתי פרטי כלשהו. מאחר

שבחדרים הסמוכים התגלו מתקנים שחלקם ניתן לקשר בוודאות רבה לתעשייה חקלאית, ייתכן שהמצבה הזו מתקשרת אליהם.

חפצים

מבין החפצים שהתגלו בחפירה ראויה לציון חרסים מתקופת הברזל ב' (בחדר 5); קבוצה של משקולות אבן קטנות הטיפוסיות לתקופת הברזל ב'. בניפוי העפר שנחפר במכלול חדרים זה נמצאו גם שברים של בולות עבריות אחדות.

J. גומחה חצובה בסלע. גומחה זו נתגלתה מחדש בחפירות רייך ושוקרון, מעל לפינה הדרומית-מערבית של ה'בריכה החצובה'.

K. מערת קברים קדומה מן המאה השישית או השביעית לפסה"נ, ששונתה להיות מערת קברים ובה קברי מקשתיים (ארקוסוליה) משלהי ימי הבית השני.

L. מערת קברים ששונתה להיות מערת מגורים תת-קרקעית.

M. מערת קברים ששונתה להיות מערת מגורים תת-קרקעית.

מחילות XXII - XXI ומערה K

מתוך רצון לברר את אופי השטח מדרום לברכה החצובה, ומתוך העובדה שהמקום נחפר בחלקו הגדול על ידי משלחת פארקר, נחפרו מחדש מחילות מס' XXII ו-XXI של פארקר (וינסאן 1911: לוח VI). כאן נחשפה מחדש מערת מגורים חצובה בסלע (שוקרון ורייך תשס"ט: 59-62). (איור 5).

מערה K

מערה החצובה בסלע המלכה הפריך. מידותיה 3.75 X 8.30 מ' בממוצע. דומה שזו מערה פנימית ביחס למדרון, חצובה בירכתי מערה אחרת (מסומנת ב L, M בדוח של פארקר), ובינהן מצוי פתח רחב למדי. בדפנות המערה חצובות גומחות קטנות (מס' 19, 20), תא פנימי (מס' 21) המחובר עם המערה באמצעות פתח צר וגבוה (מסומן ב a) וחלון (מסומן ב b). ליד חלון זה נראה יושב בתמונה שצולמה על-ידי משלחת פארקר (איור 10) אחד מאנשי הצוות שלו (קרוב לוודאי יובליוס). בין הפתח המוביל אל התא הפנימי ובין החלון מצויה בסלע גומחה

איור 10. מערה K שבמחילה XXII. הדמות בתמונה היא כפי הנראה יובליוס.

קטנה, שיועדה כנראה להנחת נר שמן. לאורך הדפנות הדרומית והמזרחית של המערה נחצבו בסלע ספסלים נמוכים. בפינה בין הספסלים נוצר גוש רבוע חצוב בסלע (מסומן ב d). בראש דופן הסלע המזרחית וגם בתחתיתו מצויות גומות סלע קטנות (מסומנות ב e). על גבי הספסל הדרומי נמצא אבוס אבן מנותק מן הסלע (מידותיו 55x95 ס"מ).

מערה זו הייתה ככל הנראה ממוקמת בחלק האחורי, המערבי, של בית מגורים מתקופת הברזל שלא נחשף. בתים מגורים אלה מתקשרים ודאי לשורת בתי מגורים אחרים, מאותה תקופה, שנחפרו בעבר על המדרון המזרחי של עיר דוד בידי קתלין קניון ובידי יגאל שלה.

מאחר שכל השטח נחפר כבר בעבר בידי משלחת פארקר לא נותרו כאן רבדי עפר מקוריים באתרם. מאחר שהעפר שהוצא הכיל תערובת של חרסים (תקופת הברזל ב', התקופה ההרודיאנית) אין דרך ישירה לתארך את החציבות והמערה.

N. מסדרון ארוך (כ-12 מ') וצר (4 מ' במזרח), המקשר בין מערכת החללים K, L, M ובין תעלה O. וינסאן סבר שמעבר זה אל המים שימש מאז המאות השישית-שביעית לפסה"נ, ואולי השמינית לפסה"נ, ועד לימי הבית השני. יש לציין שחפירותינו בתעלה O באזור זה (במרחק של כ-30 מ'

מדרום למעיין) לא זיהו מחדש את המעבר הזה. דומה שהחוצבים חפרו את המסדרון ממערב למזרח והגיעו עד מעל לתעלה ו.ו.

O. דומה ששני הקווים המקבילים המסומנים בתחתית התכנית, בשמאלה, אינם אלה קטע מתעלה ו.ו.

P. פריט לא מזוהה.

Q. פיר שנחפר אל המערה הגדולה של מערכת פיר וורן. הכניסה החיצונית אליה על המדרון נראית באיור 26. את תחתיתו של פיר זה חשפנו אנו, ובו נתגלו מספר דליי ברזל חלודים שמשלחת החפירות של פארקר הותירה בשטח. אלה מוצגים היום באתר.

החפצים

וינסאן פרסם 10 לוחות של ציורי כלי חרס (לוחות VII-XVI). חלק מן החרסים וכלי החרס לווה במידע נוסף (בעיקר מקום הגילוי של החפצים) מתוך הטקסט.

אף שאנחנו משמיטים ברשימה זו את התייחסותנו לממצאים (המתעניינים ימצאו את ההסברים בגרסה העברית של הספר), הבאנו כאן תצלומים של אחדים מכלי החרס שנמצאו בקברים מתקופת הברונזה הקדומה א' בראש המדרון המזרחי של עיר דוד (ראו לעיל, איור 3).¹ כלים אלה, שתוארכו נכונה בידי וינסאן לראשית האלף השלישי לפסה"נ, הביאו אותם למסקנה כי הגבעה שבה נמצאו מחזיקה שרידי יישוב קדומים מאוד שאינם נמצא בגבעות האחרות הסובבות אותה, ולכן אין מנוס מזיהוי גבעה זו עם עיר דוד המקראית.

פרטים שוינסאן לא הבחין בהם

וינסאן היה שותף פסיבי בחפירות של משלחת פארקר. הייתה לו גישה לכל אתר בחפירה, והוא תיעד ותיאר אותו ככל יכולתו, אך לא הייתה לו סמכות בקביעת האסטרטגיה של החפירה, לאמור: לאילו שטחים וכיוונים מקדמים את החפירה. כך למשל כאשר התגלה 'החדר העגול' (round chamber), החצוב בסלע, שאליו נכנסו החופרים דרך מנהרה IV מצד אחד, ודרך מנהרות ו ו-III

1 לא ברור כיצד התגלגלו כלים אלה למוזיאון רוקפלר, שהרי הם נתגלו על ידי משלחת פארקר שחפרה באתר בשנת 1909-1911, ואילו מחלקת עתיקות מסודרת במסגרת המנדט הבריטי החלה את פעולתה בעיר בשנת 1920. היכן הוחזקו כלים אלה בשנים האלה? ידוע כי הייתה קיימת תצוגה ארכיאולוגית קטנה במצודה של ירושלים (ימגדל דוד), וייתכן שהם הוחזקו שם.

מן הצד האחר, לא ניתן לבוא אליו בטענות על כך שלא הרחיב את החפירה כלפי מעלה, כדי לאתר את 'הבריכה החצובה' שהתגלתה לאחרונה מעל ה'חדר העגול'. לו היו חופרים פיר מאונך, שהיה יורד מפני השטח אל ה'חדר העגול', כפי שעשו במקומות אחרים, מן הסתם היו מגלים את החציבה הגדולה הזו, שנחשפה בשלהי שנות התשעים על ידינו (רייך ושוקרון תשס"ג-א; תשס"ג-ב; רייך, שוקרון ולרנאו תשס"ז) (איור 11).

איור 11. החדר העגול. מנהרה III נראית בחלק האחורי והפתח למנהרה IV נראה בצד שמאל.

סוגיה דומה נוגעת לקיר העבה, המצוין במספר 17 בתכנית (לוח VI), שנדון לעיל. בקיר זה נתקל משלחת פארקר במנהרת העפר שחפרה, ולא המשיכה לעקוב אחריו. דומה שגישה זו מבטאת את המדיניות של משלחת פארקר, והיא לחפש חציבות תת-קרקעיות בסלע מתחת לפני השטח, בתקווה למצוא בהן אוצרות, ולא לחפור, ככל הניתן, קירות שנתקלו בהם במהלך החפירה.

הפרט היחיד, אולי, שוינסאן לא הבחין בו אף שהיה חשוף בחלקו, מעברו התחתון, הוא הפיר הקטן, המצוי בסלע הטבעי היישר מעל תחתית גרם המדרגות היורד אל המעיין (איור 12). הפיר הזה איננו מופיע בחתך האורך שפרסם וינסאן (לוח I, חתך g-h). מאחר שוינסאן מדד בעצמו וצייר בעצמו את כל פרטי החפירות, קשה להבין כיצד חמק פרט זה מעיניו. הראשון שהבחין בפיר זה היה הגיאולוג דן גיל, במסגרת מחקרו על הגיאולוגיה של עיר דוד (גיל 1996: 18). החפירות שלנו הגיעו אל הפיר הזה מעברו העליון. הוא נתגלה חסום באבן גדולה, כמעין 'פקק'. אבן זו הייתה מכוסה בשכבה עבה של עפר שהכיל חרסים מן המאה הראשונה לספה"ג, כלומר שלהי ימי הבית השני. מעובדה זו ניתן להסיק רק כי בתקופה זו נחסם הפיר באבן וכוסה בעפר, ככל הנראה בעת בניית קמרון האבן שמעל המעיין, המכוסה באותה שכבת העפר והחרסים. האם אי פעם שימש הפיר לשאיבת מים היישר מן המעיין, זאת לא נוכל לדעת.

משלחת פארקר חפרה גם בתחתית בית המעיין, כלומר מתחת לגרמי המדרגות היורדים למעיין. אחר כך מולא החלל חזרה בעפר ובאשפה. כאשר הגענו אנו לאתר וניקינו אותו מן העפר הזה הבחנו כי את הצד המזרחי של התא הקטן לא ניקתה משלחת פארקר כדבעי, והותירה עמוד עפר שהכיל חרסים רומיים (רייך ושוקרון - 2002: 17-18). אני מעז להניח כי אילו היו פועלי פארקר חופרים את החלק הזה עד תומו בתחילת המאה הקודמת, היו ודאי רואים היטב את פניו הפנימיים

איור 12. הפיר הטבעי הקטן שמעל המעיין

של התא המצוי בתוך המגדל שחשפנו מבפנים ומבחוץ, ואותו כינינו בשם 'מגדל המעיין' (רייך ושוקרון תשס"ג-א; תשס"ג-ב). פנים אלה בנויות מאבנים עצומות בגודלן, ואין ספק שוינסאן היה מבחין בכך ועומד על חשיבותן.

פרט אחר שוינסאן לא הבחין בו הוא שרידים של גרם מדרגות הצמוד מבפנים לקיר הדרומי של התא שמתחת לגרם המדרגות היורד למעיין. ייתכן שלא הבחין בו משום שהחופרים לא ניקו את התא הזה לגמרי. אילו היו עושים כן, אולי היה וינסאן גם מגלה את הפתח הבנוי אבני גזית, שנתגלה על ידינו חסום בבנייה בדופן הדרומית של התא. אנחנו גילינו פרטים אלה משום שחדרנו אל התא דרך הדופן הדרומית של התא (רייך ושוקרון-2002א: 17, איור 1), ואילו וינסאן הגיע לאתר הזה מכיוון מערב, כלומר מכיוון המעיין וקירות J ו-I.

באשר לניקבת השילוח, שאותה מדד ושרטט וינסאן בדיוק הראוי לציון, לא ברור לנו אם טרח ועלה בסולם כדי לבחון את החלקים הגבוהים בחלק הדרומי של הניקבה, ואם עשה כן, האם עשה זאת רק במקומות שבהם צייר את חתכי הרוחב שלו (חתכים e-c המצויים בחלק הדרומי, הגבוה), או שבחן היטב את פני הסלע הגבוהים לכל אורכם, בשני צדי המנהרה. בדיקתנו ברום המנהרה, איפשרה לנו לקבוע שתקרת המנהרה בחלק הגבוה חצובה כולה ואיננה תוצאה של בלייה קארסטית (רייך ושוקרון-2002ב). בדיקה שיטתית זו שלנו גם הביאה לגילוי הפרט החצוב במרחק של כ-15 מ' מן המוצא הדרומי של המנהרה, והוא מגרעת מאונכת בדופן המזרחית, ברוחב של 55 ס"מ, המעידה

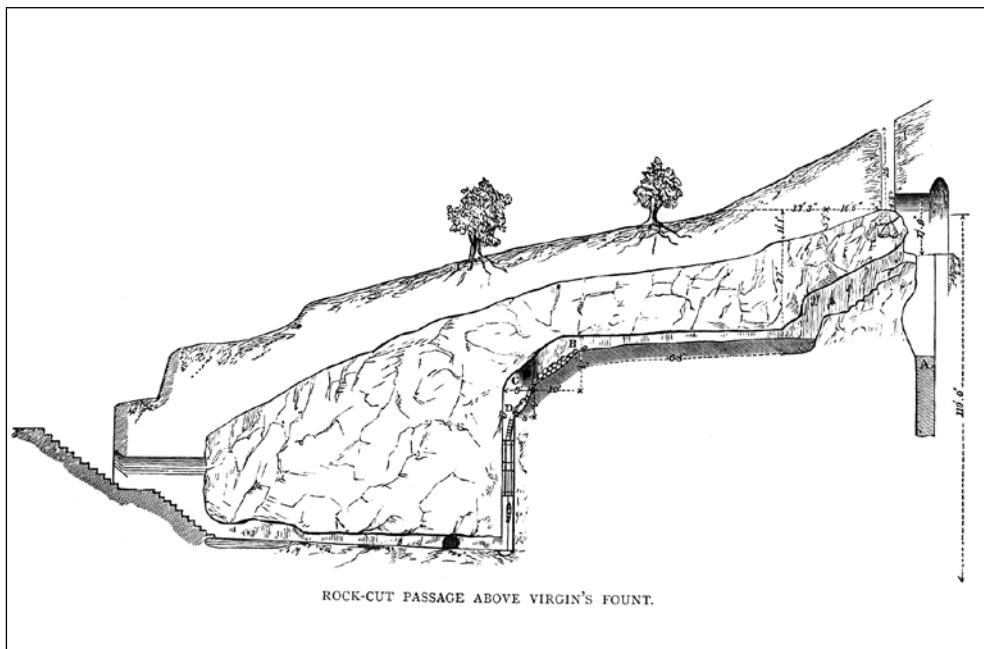
על שינוי בכיוון החציבה. פרט זה איננו מדווח על ידי וינסאן. הוא מאשש לדעתנו את שחזור מהלך חציבת החלק הדרומי של הניקבה (רייך ושוקרון תשס"ז). הפרט הזה, המצוי רק בחלק העליון של המנהרה מעיד שבראשונה נחצב רק חלק זה, ובו נעשה השינוי בכיוון. מאוחר יותר, כאשר החליטו להוריד כאן את מפלס קרקעית המנהרה למפלס הנוכחי שלה, לא טרחו 'להוריד' גם את המגרעת הזאת.

מה לא מוכר לנו ממה שוינסאן ראה

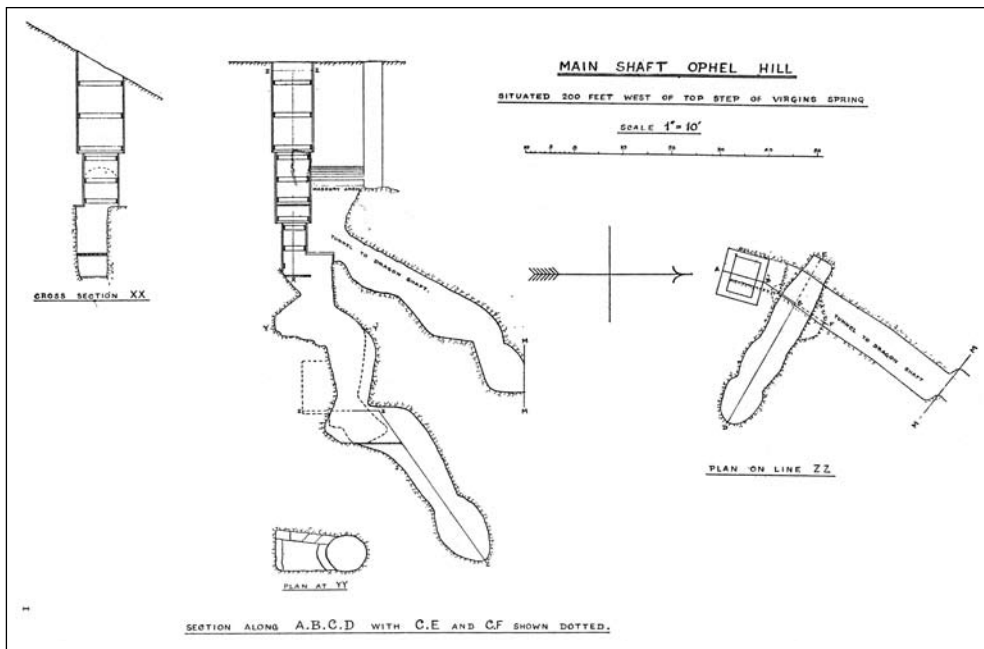
משעזבה משלחת פארקר את עיר דוד ואת חפירותיה בה, מרבית הכניסות אל מערכת המנהרות החצובות הסמוכות למעיין שהיא גילתה, היו סגורות. המשלחת אמנם עזבה בבחילות, אך פני השטח הוחזרו, עד כמה שניתן היה, לקדמותם. יש להניח כי זה היה התנאי בפירמאן (רישיון) שהשלטונות העות'מאנים העניקו למשלחת, כמקובל באותה עת. הקירות הבנויים בפתחי מנהרות IV ו-VII, הכניסה לתחתית פיר וורן והקירות I ו-J, שנחשפו לראשונה בידי המשלחת ופורקו על ידה, נבנו מחדש. הכניסה לתעלה II הסמוכה למעיין נחסמה מחדש בקיר (ראו להלן). הפירים המאונכים השונים שנחפרו מפני השטח מטה בשכבת העפר העבה נסתמו גם כן, ונסתמה גם הכניסה למערכת המחילות העקלתוניות שנחפרה באותו עפר. מערכת המחילות עצמה נותרה בעינה, ריקה, כפי שמעידים שרידי קורות העץ הרבים ששימשו לתמיכה בשעת החפירה, שהתגלו על ידינו במקומות אחדים (להלן). במהלך החפירות הגענו אל חלקים רבים מן האתרים שחשפה משלחת פארקר ושתועדו בידי וינסאן, אך לפי שעה לא אל כולם.

ממערכת פיר וורן, כלומר מן המנהרות החצובות בסלע נותר סתום רק ה'פיר העקר' החצוב מראש המנהרה המשתפעת. חלק ממנו גילה וורן, ומשלחת פארקר חשפה את כולו (איורים 13, 14). מאוחר יותר חזרו ומלאו פיר זה בעפר. דבר זה נעשה ככל הנראה בחלקו על ידי משלחת פארקר, כדי לחסוך את ההוצאה של שפכי עפר ממקומות אחרים במערכת אל פני השטח, פעולה הכרוכה במאמץ רב. יש להניח כי לאחר שניקו את ה'פיר העקר' ותקוותם למצוא בו "אוצרות" לא צלחה, שפכו לתוכו עפר שנחפר במקומות אחרים במנהרה. בחלק העליון של ה'פיר העקר' הוסיפה משלחתו של י' שילה עפר שנחפר במנהרה, כפי שמעידים פריטים מודרניים המתגלים בעפר הזה. יש לקוות שבעתיד נשלים את חפירת הפיר הזה. הוא אמנם אינו מוביל לשום מקום, אך מידע חשוב בוודאי יעלה ממנו, ויתרום לברור השאלה אם הוא פריט נוסף של התופעות הקרסטיות (כדעת גיל) או שאיננו כזה (כדעת רייך ושוקרון).

הפריט השני שנחפר בידי המשלחת ורק קטעים קטנים ממנו חזרו ונחשפו על ידינו הוא מערכת המחילות העקלתוניות שנחפרו בתוך שפכי העפר (לוח VI). חופרי מנהרות אלה נתקלו בחפירתם בפריטים שונים ובהם קברים, קירות וחציבות שונים, כמתואר אצל וינסאן. בעבר הוצעו פירושים חדשים לחלק מן התגליות האלה (רייך 1987), אך הדבר נעשה רק על סמך הספר הזה של וינסאן, כלומר על יסוד התיאור המילולי, התכנית והתצלומים (ראו לעיל). כזה הוא הקיר העבה (לוח VI, מס'

איור 13. מערכת פיר וורן, חתך (בעקבות וורן וקונדר 1884, עמ' 369). שימו לבכם לפיר העקר בצד ימין.

איור 14. הפיר העקר, תוכנית וחתך (בעקבות וינסאן 1911, לוח IIIc).

17), וכאלה הם העמודים המונוליטיים הרבועים (שם, מס' 6). השרידים האלה עדיין קבורים מתחת למעטה העפר העבה המכסה את מדרונה המזרחי של הגבעה. ייתכן שיום אחד הם יעלו שנית באת החופר. או אז יצטרך החופר למצוא ראיות מדויקות יותר לתאריכם של אלמנטים אדריכליים אלה ולאשש את ההצעות שהועלו.

גילוי עקבות משלחת פארקר על ידי משלחת רייך ושוקרון

גבעת עיר דוד היא תל העתיקות הנחפר ביותר והנחקר ביותר בישראל. משלחת החפירות בראשותנו, שהחלה לחפור באתר בשנת 1995, היא המשלחת מספר שנים עשרה באתר. קדמו לנו צ'רלס וורן שחפר ב-1867, הרמן גותה (1881), קונרד שיק (1886, 1890), פ"ג בליס ואארצ'בלד דיקי (1897-1894), מונטגיו פארקר ול"ה וינסאן (1909-1911), ריימון וייל (1913-1914, 1923-1924), רא"ס מקאליסטר וג"ג דנקן (1923-1924), ג"ו קרופוט וג"מ פיצ'ג'רלד (1927-1928), ק"מ קניון (1967-1961), דוד אוסישקין (סקר קברים בכפר השילוח הסמוך 1968-1979), יגאל שילה (1978-1985). נעשו בשטח גם חפירות הצלה מצומצמות שהעלו לא מעט נתונים, ובהן חפירותיהם של: דוד אדן-ביוביץ (1976), אלון דה-גרנט (1993), יעקב ביליג (1994), דן בהט (1998), צבי גרינהוט (2005) ודוד עמית (2006). חפירתנו כשלעצמה אינה אחרונה ובאתר החלו לפעול משלחות נוספות בניהול אילת מזר (מאז 2006), ודורון בן-עמי ויאנה צ'חנובץ (מאז 2007).

מי שיבוא היום ויחפור בגבעה יצטרך להתחשב באתרים שבהם חפרו קודמיו, שאם לא כן הוא עלול לחפור מחדש שטחים שנחפרו בעבר וכוסו לאחר מכן - פעולה שאיננה מעלה נתונים שלא היו ידועים קודם לכן, ואף עלולה להיות בזבז משאבים, וכבר היו דברים מעולם בעיר דוד. עם זאת, עולה לעתים הצורך לחשוף שרידים אדריכליים שנחפרו בעבר וכוסו, כדי לבחון אותם מחדש באופן בלתי אמצעי, לנסות להבינם טוב יותר, ואם מתגלים לידם כיסי עפר מקוריים בלתי חפורים, גם לתקן את תיארוכם.

הדוגמה המובהקת ביותר היא מערכת פיר וורן, שנתגלתה לראשונה בשנת 1867 בידי וורן. הכניסה העליונה של הפיר שחפר וורן כוסתה על ידו. הכניסה למערכת נחפרה מחדש בשנים 1909-1911 בידי משלחת פארקר, ושוב כוסו פירי הכניסה למערכת התת-קרקעית בתום החפירה. בתקופת המנדט הבריטי ובתקופת שלטון ירדן לא מצא איש לנכון לפתוח מחדש את הכניסה אל המערכת. רק בשנת 1978, עם חידוש החפירות בעיר דוד, יזם יגאל שילה את הכניסה המחודשת אל מערכת פיר וורן, ובעקבותיה את חפירתה מחדש ואת התקנתה כאתר תיירות הפתוח לציבור מאז (שילה 1981). גם חפירותינו נוגעות בכמה מקומות בשולי חפירותיה של משלחת פארקר.

לראשונה אותו עקבות המשלחת בעת שחיברנו, בחפירה צרה וארוכה, את מערכת פיר וורן לפינה הדרומית-מערבית של המבנה המכונה 'מרכז המבקרים'. זו הנקודה שבה חפרה משלחת פארקר את הפיר המאונך המסומן בלוח VI באות Q. הפיר הזה נסתם על ידי המשלחת ההיא.

חפירתנו הגיעה אל תחתיתו של הפיר מן הצד, מכיוון מערכת פיר וורן. כאן נתגלו מספר דליי ברזל חלודים. השימוש בדליי ברזל היה זר לעבודות עפר, ובכלל זה לחפירות ארכיאולוגיות בתקופה ההיא בארץ ישראל (איור 15), שכן הכלי המקובל להוצאת עפר היה סל הנצרים ('קופה' בערבית, גלגול של השם קופה מן העברית המשנאית). שני דליי ברזל נותרו באתר במקומם, והם מסמנים את תחתית הפיר שאליו הגיעה משלחת פארקר בחפירותיה שם.

איור 15. פרטי אשפה שנותרו באתר מחפירות פארקר.

במקום אחר נפגשנו בחפירות משלחת פארקר - ב'חדר העגול', הלא הוא החלק העמוק בפינתה הצפונית-מזרחית של ה'ברכה החצובה'. משמצאנו את הפינה הצפונית-מזרחית של אותה ה'ברכה' (אז עוד לא שיערנו במה מדובר, ולא שיערנו את גודלה העצום של חציבה הזו) בחפירה בתוך מרכז המבקרים, שמנו לב לעובדה שאם מחברים את תכניות החפירה שלנו לזו של וינסאן, אותה הפינה מצויה היישר מעל ה'חדר העגול'. כך הופנתה תשומת לבנו גם אל 'תעלה וו' וגם אל ה'חדר העגול' שנחפרו בידי פארקר, והתעורר בנו

הרצון להיכנס מחדש אל שני אזורים תת-קרקעיים אלה שפארקר סגר את הגישה אליהם בתום חפירותיו. הפתח לתעלה וו נסגר בבנייה מכיוון גרם המדרגות היורד אל המעיין.

במאמר מוסגר יש לציין כאן כי ב-1970 טרחו שני סטודנטים צעירים לארכיאולוגיה לפרוץ פתח קטן בקיר החוסם את הכניסה לתעלה וו, לזחול אל תוך התעלה פנימה, וממנה אל ה'חדר העגול', ובחזרה, ללא חפירה כלשהי. הפרצה נחסמה מחדש. כאשר חפרה משלחת 'י' שילה בעיר דוד בין השנים 1978-1985, פתחו אנשי המשלחת את הפרצה ונכנסו מחדש לתעלה וו. הם מיעטו לחפור שם, וחזרו וסגרו את הכניסה.

2. היו אלה רוני רייך (מכותבי שורות אלה) ועמיתו עמיחי מזר, שהיו באותה עת חברי צוות החפירות של משלחת נחמן אביגד ברובע היהודי.

בקיץ של שנת 1997 הורחבו חפירות רייך ושוקרון אל תעלה ו, ושוב נפרץ הקיר שסגר על הכניסה לתעלה ו. את המטרים הראשונים של תעלה ו ניתן היה לעבור במידה רבה של קלות, אולם הכניסה למנהרה ו ול'חדר העגול' הייתה חסומה בעפר. ניתן היה לסלק את העפר ממנהרה ו, אך היה זה מסוכן להיכנס אל המשך החציבה בחפירה מן הצד. בסופו של דבר הגענו ל'חדר העגול' בחפירה מלמעלה, במורד הפינה הצפונית-מזרחית של ה'ברכה החצובה'. ה'חדר העגול' נחפר לאחר מכן בחלקים, תוך התגברות על קשיים טכניים גדולים, בגלל מצבו התחוח והבלתי יציב של העפר שבתוכו ומעליו. משהגענו לתחתית ה'חדר העגול' התבררה הסיבה לתחחות העפר ולסכנה הגלומה בו. במקום נמצאו כמויות רבות של שברי קורות עץ בשלבים שונים של ריקבון. מתברר שמשלחת פארקר נכנסה ל'חדר העגול' דרך מנהרה ו. כאן נחפר החלל ונתמך בפיגומי עץ. באופן זה נחשף החדר העגול במלוא היקפו, אך לא בכיוון מעלה. באותה הפעולה נתגלה הפתח המוליך מן ה'חדר העגול' למנהרה מס' ו (איור 11). משנסתיימה העבודה הזו, כל שעשתה משלחת פארקר היה לצאת מן ה'חדר העגול' ולחסום מחדש את הכניסה לתעלה ו, מבלי לפרק את פיגומי העץ. דומה שהפיגומים החזיקו מעמד שנים רבות, וכך יכלו מזר ורייך להיכנס לאתר בשנת 1970, ואנשי משלחת שילה כעשור שנים אחרי כן. מאז, פיגומי העץ, שהלכו ונרקבו עם השנים, קרסו תחת עומס העפר שהיה מונח עליהם, כ-15 מ' ויותר עוביו. את שברי קורות העץ מצאנו כאשר ניקינו את ה'חדר העגול'.

באתר נוסף נמצא לא מעט מן האשפה שהשאירה אחריה משלחת פארקר. הכוונה לחלל שמתחת לגרם המדרגות התחתון היורד אל המעיין הקדום. הראשונים שנכנסו למקום הזה היו מסטרמן והורנשטיין בשנת 1901, ובנפרד שיק. אלה נכנסו לחלל לאחר שהסירו את מרצפות הרצפה שמתחת לקמרן הקדום שמעל המעיין וחפרו פיר צר היורד במאונך מטה. כך גילו את תעלה ו. בשנת 1909 נכנסה אל החלל הזו משלחת פארקר. אלה נכנסו לחלל ממערב, מכיוון המעיין, על ידי שבירתו של קיר ו שהפריד בין שני האזורים. הדבר התאפשר בפרק הזמן שבו הוטו מי המעיין לקדרון. לאחר שבנו את קיר ו מחדש, מילאו את החלל בעפר כמעט עד לתקרתו. העפר הכיל מעט פריטי אשפה מודרנית, ובהם שברי בקבוקי זכוכית, שבר של מסגרת משקפים, וסוללה קטנה (!) בוודאי אחת הראשונות מסוגה שהיו בשימוש בירושלים.

סיכום

התוצאה החשובה ביותר של עבודתו של האב לואי איג וינסאן בגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים הייתה בכך שהוכיח באופן סופי כי זהו אתר הקדום של העיר, שכן כאן, ורק כאן, נתגלו שרידים מתקופות הברונזה הקדומה והתיכונה, כלומר מירושלים הכנענית. היה בכך אישור סופי שכאן יש לזהות את 'עיר דוד' המקראית.

עבודתו של וינסאן היא דוגמה מובהקת להתנהלותו של חוקר מוכשר שניצל ככל הניתן את ההזדמנות יוצאת הדופן שנקרתה בדרכו. ככלות הכול את ניקבת השילוח ואת מערכת פיר וורן ניתן היה לתעד ולחקור בדקדקנות עוד קודם, אלא שבירושלים של שלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים קשה היה לרכז את האמצעים לכך, ואולי קשה עוד יותר היה לשכך את חשדנות השלטונות מכאן, ואת זו של התושבים המקומיים מכאן.

וינסאן היה בוודאי החוקר הראשון שהיה הן חוקר מקרא הן ארכיאולוג, וידע לעמת את הממצא הארכיאולוגי עם הטקסט המקראי, תוך ניסיון להבין טוב יותר כל אחד מגופי הידע האלה. הוא השכיל להבין את המקרא באמצעות השרידים הארכיאולוגיים, וכן להבין את השרידים מתוך עיון בטקסט המקראי ובאופייה של התרבות הקדומה העולה מתוכו.

פרסום הספר 'ירושלים שמתחת לקרקע' בשנת 1911, ספר שבו תיאר וינסאן את תגליות משלחת פארקר, הוא בוודאי הישג מו"לי ממדרגה ראשונה. הספר יצא לאור מיד בתום החפירה, בשתי מהדורות שונות: צרפתית ואנגלית. הוא כולל לוחות צבע אחדים - הישג נדיר באותם הימים. אלה כוללים את כלי החרס הצבועים מתקופת הברונזה הקדומה א'. בחלק מן התכניות והחתיכים הוספו הדגשות בצבע כדי להבחין בין פרטים ושליבים שונים של השרידים. פרט יחידאי הוא העובדה שהספר חתום בראשי תיבות של המחבר [Vincent] [H] [ugues], ולא בשמו המלא! יש בכך, כנראה, להעיד על רגשות מעורבים שהיו למחבר עם הסיום השערורייתי והדרמטי של חפירות המשלחת. אף על פי כן, אין למצוא בספר השמצות על פארקר (שאיננו מזוהה בשמו, אלא מכונה 'מנהל המשלחת'). נהפוך הוא, וינסאן מרעיף עליו שבחים. יש בכך כדי להתמיה, אך אין ספק שוינסאן היה לא רק חוקר גדול אלא ג'נטלמן אמיתי.

ביבליוגרפיה

אביגד וגבע 2000

N. Avigad and H. Geva, Iron Age II Strata 9-7, in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, I, Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and X-2, Final Report: 44-82*

גיל 1996

D. Gill, The Geology of the City of David and its Ancient Subterranean Waterworks, in: D.T. Ariel and A. De Groot (eds.), *Excavations at the City of David 1978-1985, Directed by Yigal Shiloh, IV (=Qedem 35): 1-28.*

וינסאן 1911

L. H. Vincent, *Underground Jerusalem*, London

וינסאן 2008

א' וינסאן, ירושלים של מטה, תגליות מעיר דוד 1909-1911, תרגם לעברית ר' רייך והוסיף פתח דבר והערכה לעבודתו של האב וינסאן בעת חפירות משלחת מ' פארקר בעיר דוד, הוצאת מגלי"ם, ירושלים.

וורן 1884

C. Warren, *Plans, Elevations, Sections etc. Shewing the Results of the Excavations at Jerusalem, 1867-1870*, Executed for the Committee of the Palestine Exploration Fund, London.

וורן וקונדר 1884

W. Warren and C.R. Conder, *The Survey of Western Palestine*, London.

קניון 1974

K. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London.

סילברמן 1982

N. A. Silberman, *Digging for God and Country, Exploration, Archeology, and the secret Struggle for the Holy Land 1799-1917*, New York.

רייך 1987

R. Reich, "Four Notes on Jerusalem", *Israel Exploration Journal* 37, I: The 'Gate' Discovered by Parker in the City of David: 158-167.

רייך תשע"א

ר' רייך, לחפור את עיר דוד, המקום שבו החלו תולדותיה של ירושלים, ירושלים: 113-114.

רייך ושוקרון 2010

R. Reich and E. Shukron, "A New Segment of the Middle Bronze Fortification in the City of David," *Tel Aviv* 37/2: 141-153.

רייך ושוקרון תשע"א

ר' רייך וא' שוקרון, "חידושים בחפירות עיר דוד (2008-2010)", ירושלים, "קדמוניות", 140: 79-70.

רייך, שוקרון ולרנאו תשס"ז

ר' רייך, א' שוקרון וע' לרנאו, "תגליות חדשות בחפירות עיר דוד, ירושלים", קדמוניות, 133: 40-32.

שוקרון ורייך תשס"ט

א' שוקרון ור' רייך, "חפירות בשנת 2008 ליד המעיין בעיר דוד (שטח C, דרום)", א' מירון (עורך) מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 4 : 63-55.

שטיינר 1988

M. Steiner, "Letter to the Editor", *Israel Exploration Journal* 38: 203-204.

שילה 1981

י' שילה, "גילוי מחדש של מפעל המים הקדום המכונה 'פיר וורן'", קדמוניות, 56-55: 95-89.

שילה 1984

י' שילה, חפירות עיר דוד א', 1978-1982: דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה, (=קדם 19), ירושלים.

שלו-כליפא תשנ"ט

נ' שלו-כליפא, "בעקבות אוצרות המקדש: משלחת פארקר שחפרה בעיר דוד בשנים 1909-1911", קדמוניות, 116: 126-133.

מקורות האיורים

- איור 1. Bulletin of the American Scholls of Oriental Research 164 (1961): 2.
- איור 2. וינסאן 1911, לוח VI.
- איורים 3, 4, 7, 10-13. ולדימיר נייחין, משלחת החפירות.
- איור 5. בית הספר הצרפתי למקרא וארכיאולוגיה בירושלים.
- איור 6. ג' לרון, משלחת החפירות.
- איור 8. וורן 1884: 369.
- איור 9. וינסאן 1911, לוח IIIc.